

A tárgyi kultúra

változásának néhány példája
a Kongói Demokratikus Köztársaságban

Írta: Szilasi Ildikó

A TÁRGYGYŰJTÉS lehet egyfajta sajátosságos módszer adatgyűjtésre, megfigyelésre, kontaktus-teremtésre, feszültségoldásra a terepen. A tárgyak beszélnek: egy tárgy attól lesz antropológiai szempontból érdekes, ha a mögöttes társadalmi jelenségeket meséli el. Ahogy a társadalom, úgy a tárgyi kultúra is folyamatos, lassú változásban van, és a kettő folyamat hat egymásra. Egy tárgygyűjtemény attól lesz izgalmas és antropológiailag értelmezhető, ha arra használjuk fel, hogy készítőjéről, árusítójáról, ajándékozójának kontextusáról tudjunk meg többet. Tanulmányom célja, hogy összefüggésbe hozzam a társadalmi jelenségeket a tárgyi kultúra változásával, mely jelenséget a közel 200 darabot számláló kongói tárgygyűjteményem néhány példájának bemutatásával is igyekszem érzékeltetni.

A tárgygyűjtés módszertani kidolgozásához Földessy Edina, dr. Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós útmutatásai, a Magyar Néprajzi Múzeum Afrika-gyűjteményének leíró kartonjai, a tervureni Közép-afrikai Királyi Múzeum gyűjteménye, és a British Museumban található Torday-gyűjtemény adta meg az alapokat. A gyűjtés során kérdőívet használtam¹, melynek eredményeit a terepmunka után kiegészítettem feljegyzéseimmel, interjúimmal, szakirodalmi hivatkozásokkal. 2005 tavaszán tárgykatalógusomat egy idős kongói fafaragóval is lektoráltattam. A tanulmányban bemutatott ismereteket 2004 tavasza és 2006 ősze között gyűjtöttem a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Bandundu, Bas-Congo és Kinshasa megyében.

A tárgyfelvételi ív

A tárgy megnevezése a gyűjtő számára definiálja a tárgyat, tehát nem feltétlenül azt a terminológiát tartalmazza, amit a helyiek az adott tárgyra alkalmaznak. A tárgy helyi neve már sokkal alkalmasabb ennek rögzítésére, ugyanakkor mivel az adott tárgynak esetleg több nyelven ismeretes az elnevezése, ezért létfontosságú az adott nyelv pontos feltüntetése.

A kérdőívben az egyik legrelevánsabb kérdés a gyűjtés helyének és az eladó nevének rögzítése. A származási helyre, valamint a készítőre vonatkozó kérdés már adhat okot bizonytalanságra. A vidéken beszerzett tárgyak esetében a származási hely könnyebben beazonosítható, ugyanakkor a készítőé annál nehezebben.

A készítés ideje több szempontból is nehezen ellenőrizhető adat. Annak következményeként, hogy a kézműves piacon az adott tárgy annál értékeesebb, minél régebben készült, gyakran korábbi időpontot jelölnek meg a készítés valódi idejénél. A gyűjtő kíváncsiságát kielégítendő mondanak egy évszámot, ami számukra teljesen jelentéktelen, ugyanakkor a potenciális vásárló képzeletét történeti távlatokba röptíti vissza. Azt mondják, amit a vevő hallani akar, amitől az áru eladhatóvá válik. Az esetek többségében a tárgy készítési, illetve beszerzési ideje nem számon tartott a készítő, árusító által. Amennyiben mégis információval tudnak szolgálni az időpontra vonatkozóan, ez sokkal inkább eseményekhez, semmint konkrét dátumokhoz köthető: „amikor Masanka elkezdett internátusba járni, akkor hozta”; „amikor Idenga faluból Mulasa átutazóban volt, akkor cseréltük el”, stb.

A tárgy anyaga abból a szempontból is különösen érdekes, hogy a produktum változási folyamatának rekonstrukciós lehetőségét rejti magában. Az anyag változása mutatja a tárgy adaptációját a megváltozott környezet-hoz, társadalmi, illetve esztétikai elvárásokhoz. Az anyagváltozás oka lehet a dolog készítési helyének megváltozása, amely során az alapanyag nem válik elérhetővé, így az új helyszínen beszerezhető, helyettesítő anyagok használatához folyamodnak. Jelentősen befolyásolhatja a tárgy elkészítési folyamatát a készítő anyagi helyzete, a rendelkezésre álló szerszámok használata, továbbá a készítés célja.

Bunda asszonyok és gyerekek

A tárgyak funkciójának tekintetében is markánsan nyomon követhető a változás folyamata. Egy maszk, amely korábban szakrális körülmények között készült, ma tucat számra megtalálható a piacon: profanizálódott. Az egykor díszítés nélküli, funkcionális tárgyak, rituális kiegészítők, hangszerek ma dekorációs célból, gazdag mintázattal készülnek. Az alkotás során inkább a forma és a díszítés került előtérbe, semmint a funkció, hiszen a készítő nem társadalmának elvárásait követve, saját használatra, hanem eladásra készíti a tárgyat. Így sem a szakrális kontextus megteremtésére, sem a technikai tökélyre nem törekszik az alkotói folyamat során. Az elkészítendő tárgy megválasztását és elkészítésének módját sokkal inkább a piac szabályai, a kereslet és a fogyasztói igények határozzák meg. A megfelelő dokumentáció nagyban segítheti a tárgy szociokulturális elemzését. A teljes alkotói folyamatot és kontextusát, az alkotót, a helyszínt, az eszközöket, a tárgy tárolását, használatát fontos rögzíteni.

A tárgyak csoportosítása

A tárgygyűjteményben szereplő közel 200 tétel többféle csoportosításra ad lehetőséget: így a használat módja szerinti, a gyűjtés ideje szerinti és a gyűjtés helye szerinti tipizálásra. Beszerzési hely

szerint csoportosítva léteznek a kézműves piacokon beszerezhető tárgyak, illetve azok, melyeket nem találjuk meg a vásárban. Ennek jegyében kerül később bemutatásra Kinshasa város legjelentősebb, központi kézműves piaca, a Bikeko, illetve az ott árusított termékek beszerzésének és készítésének módja, egy vidéki fafaragó család és egy nagyvárosi fafaragó műhely, valamint egyéb alternatív beszerzési lehetőségek kapcsán. A gyűjtemény bemutatott darabjai konkrét például szolgálnak a „turista” piacra termelés általános folyamataira: kicsinyítés, funkcióvesztés, mesterséges antikolás. A társadalmi változás és az adaptáció különböző folyamatai kapcsán látni fogjuk a „modernizációs termékek”, „szegénység” stratégiák szülte, illetve a migráció és hagyományörzés problematikájához kötődő tárgyak példáit is.

Tárgyi kultúra változásban

George Kubler a *The Shape of Time: Remarks on the History of Things* (1962) című könyvében kitér a művészet és antropológia tárgykörében a művészet, mint kategória fogalmát, egyúttal kifejtette elméletét a folyamatos változásról. 14 évvel később mérföldkőnek számító könyvében Nelson Graburn (1976) hozott a témában új gondolatokat a kultúrák találkozásának kapcsán, a művészeti

produktumok megjelenéséről és áruvá válásáról, a turistaművészet kifejlődéséről. Nelson Graburn volt az első, aki művében felhívta a figyelmet az eltűnő művészetekre és megfogalmazta a „negyedik világ” művészetének elméleti jelentőségét. Graburn szerint az e kategóriába sorolható tárgyak csak akkor ismerhetők meg, ha azok készítését és kereskedelmét sajátos társadalmi kontextusukban kutatjuk.

Két évtizeddel Graburn könyve után jelent meg egy újabb nagy jelentőségű, átfogó munka a témában, *Unpacking Cultures* címmel. A könyvet jártas kutatók, művészettörténészek, muzeológusok, törzsi művészek írták, körüljárva a tárgyi kultúra változását érintő számos aspektust, köztük például a termelés, a komplex piaci rendszerek, az alkurendszer, a feltalálás, az identitás, a sztereotípiák, a gyűjtés és a kulturális önfenntartás problematikáit.

Az ún. „ethnological art” kutatásának módszertanát Herta Hasselberger, a *Current Anthropology*-ban, 1961-ben megjelent *Method of studying ethnological art* című munkájában fejtette ki. Hasselberger alapján a számos negatív felhanggal átitatott „primitív”, „törzsi”, „bennszülött” terminológiákat felváltotta az „ethnological art” megjelölés. Definíciója szerint ebbe a kategóriába tartozik minden olyan művészeti termék, melyek nem sorolhatók be a klasszikus szépművészeti kategóriákba, valamint a művészettörténészek érdeklődésére sem tartanak számot. E klasszifikáció felveti annak kérdését: hol húzódik a határ művészet és nem művészet között? A művészek specializálódását a társadalmi hierarchia kialakulása előzte meg. A társadalom vezető rétege művészeti alkotások formájában fejezte ki pozícióját.

A tárgyi kultúra változása Kongóban

Afrika művészetének változását többek között történelmi sajátosságok határozták meg. A 15. századtól kezdődően, a portugálok megjelenését követően az afrikai művészetbe beépültek az európaiak által hozott alapanyagok: az üveg, a tükör, a festék és a papír. A felfedezések kora és a keresztény, valamint iszlám hatás számos tárgyat – főképp kultikus tárgyakat, maszkokat, fafaragványokat – semmisített meg. A gyarmatosítás magával hozta az ajándéktárgyakra való igényt. Később, az infrastruktúrális viszonyok javulásával, a turizmus megjelenésével jelentős befolyás érte Afrika művészetét, kiváltképp a második világháború után. Az afrikai művészet, a művész szerepe és helyzete, a tárgyak funkciója megváltozott: a művész a vásárló igénye és esztétikai megítélése szerint kezdte készíteni tárgyait, megváltoztatva ily módon formát, stílust, méretet, díszítést. Új esztétikai követelmények jelentek meg, kiépültek

a merőben más piaci és közvetítői rendszerek, melynek során az alkotó közvetlenül nem érintkezett a vevővel. Bár e folyamatok bizonyos stílusok eltűnéséhez vezettek, pozitív hatások is voltak, hiszen a külső hatások új stílusokat eredményeztek, bizonyos művészeti irányzatok fejlődéséhez vezettek.

Szegénység-stratégiák és tárgyi kultúra

Kinshasa lakosságának becsült száma kb. 7 millió fő. Az egy főre jutó éves jövedelem (GDP) 2007-es adatok alapján 300 USD/fő. A munkanélküliségi ráta magas. Amennyiben adódik is munkalehetőség, a bérek rendszertelenül kerülnek kifizetésre, a jövedelmek alacsonyok. A kinshasaiak a bért a SIDA kifejezéssel illetik: *Salaire Insuffisant Depuis des Années* (francia szó jelentése: évek óta nem elegendő bérezés). A családok sokgyermekesek, a szociális háló nem kiépített, az általános iskolai oktatás sem ingyenes. Kongóban a túlélés egyik feltétele a leleményesség. Több millióan élnek meg újrahasznosított tárgyak értékesítéséből, illetve mikro-szolgáltatások nyújtásából.

A csörgők használatának leggyakoribb helyszínei a gyülekezetek. Kinshasában több mint 700 karizmatikus vagy keresztény ébredési mozgalmat tartanak számon. A gyülekezeti együttlétek, misék szerves része az ének, melyet csörgővel, illetve dobbal kísérnek. A lingala nyelven *tshaku-tshakunak* nevezett csörgő műanyagból, konzerves, illetve rovarirtó flakonból készül, melyekbe sörös-, illetve üdítőüveges kupakokat helyeznek. Korábban a hasonló funkciót betöltő csörgő fából készült, mives faragással, gazdag díszítéssel.

Az újr felhasznált anyagból készült lábosokat és evőeszközöket autóalkatrészekből, alumíniumból öntik újra. Az alumíniumot tűzben felhevítik, a formát homokkal, egy előkészített földterületen öntik ki. Az „edényöntők” 30–35 darab edényt öntenek ki egy nap. A különböző méretű lábosok, fedővel ellátott edények mellett evőeszközöket, merőkanalat is készítenek.

A sokgyermekes családokat terhelő költségeket, például a tandíjat a kispénzű családok nem képesek kifizetni, így a fiatalok gyermekek egy része is részt vállal a jövedelem szerzésben. A használt anyagokból összetakolt petróleumlámpa-, illetve seprű-árusítás is a gyermekmunkát példázza, a kötörés, cipőpucolás, aprócikkek árusítása mellett.

A migráció és a tárgyi kultúra változása

Kinshasa egy etnikai olvasztótégely, a migráció fő célpontja a Kongói Demokratikus Köztársaságon belül. A városiasodás és modernizáció következtében megjelenő, az autentikus elemeket a modernnel

vegyítő hagyományörző táncsoportok a fővárosban is megjelentek. Műsorukat az autentikus törzsi táncos rítusaikhoz hasonló, zenés-táncos koreográfiák adják, melyben jelentős szerepet kap az ének, a dob, a mágia vagy „mágia-imitáció” és a rituális kiegészítők. Mind a készítés kontextusa, mind az előadás módja, funkciója eltér a hagyományostól.

A jakák rituális öltözetéhez az általuk lakott falvaktól kb. 600–650 km-re lévő Kinshasában jutottam hozzá. A hagyományörző táncsoport, a Ballet Nsanda a férfiak beavatási szertartását adja elő városi környezetben. Hagyományosan a beavatásra várók a beavató vezetésével (mukalani) több hónapra elhagyják otthonukat. A bozótiskolában ezen idő alatt elsajátítják a további közösségi életük során hasznos tudást: a közösségi élet szabályait, a vadászat fortélyait, a dobolást, a gyógyítást, az ehető és mérgező növények megkülönböztetését. Azon felül, hogy a mindennapi élethez szükséges ismereteket megtanulják, misztikus beavatás is folyik, melynek része többek között a tűznyelés, illetve az ág arcon történő átszúrásának próbája (mbila).

A beavatásra várók háromszög alakú, tollal díszített fejfedőt viselnek. A toll a kekele madaré, mely ritka egyed, befogása rendkívül nehéz. A fejfedő neve Kibambala, amely a jaka kubamba igéből (jelentése: ragasztani) származik. A beavatandók nyersszínű rafia szoknyát hordanak, amely eredeti kontextusban szabadon hagyja és szellőzni engedi a körülmetelés után még gyógyulófélben lévő sebet. A beavatandó fiúk testüket piros porral (kula) festik be. „Aki befesti magát, átváltozott, nem evilági ember.” A kakungu maszk használata is a rituálé része. A kakungut a szertartás helyén leszúrák és körbe táncolják, melynek célja a helyszín megtisztítása, a rossz szellemek elűzése.

A megváltozott városi környezet a rítus felépítésére, funkciójára, az öltözet készítésének módjára is hatással volt. A táncsoport szereplői a rafiaszoknya alatt boxer vagy biciklisnadrágot viselnek. Az előadásokat „megrendelés alapján” prezentálják. A helyszínhez és a megrendelő igényeihez igazítják az előadás hosszát, a résztvevők összetételét és létszámát. A performanszok kinshasai hotelekben, a FIKIN vásárcsopontban, gyászalkalmakkor kerülnek megrendezésre.

A pendé tárgy-együttes háttere hasonló az ismertett jaká öltözetéhez. A jellegzetes, pendé maszkos rítust mind a fővárosi, mind pedig a pendék lakta Kvilu folyó körzetében, Bandundu megyében, eredeti helyszínén is megfigyeltem. A kongói vidékről a fővárosba vándorolt pendék remekül alkalmazkodva a civilizált környezethez, rítusaikat a körülményekhez adaptálva hagyományörző táncsoportokat

hoztak létre. Az új környezet változást eredményezett tárgyi kultúrájukban. Eredeti lakóhelyükön a kiegészítők, szoknyák, pomponok rafia-pálma levelekből készített, szárított és színezett növényi rostokból vannak. Kinshasában az öltözetet – alapanyag hiányában – műanyag szatyor vékony csíkokra vágott darabjaival helyettesítik. A bokacsörgők magvak és termények helyett sörös és üdítő üvegek kupakjaiból készülnek. A nyakláncokat fémpénz, kulcs, borotvapenge és egyéb termékek díszítik. Míg a fővárosban kulturális termékként árult kela és mungonge maszkos figurák meghatározott alkalmakkor a nézőközönség „szórakoztatása” végett „jönnek ki”, addig vidéken a maszkos ceremónia szabályozott, többlépcsős beavatási szertartáshoz kötött.

Globalizáció és a tárgyi kultúra

A globalizáció jelentősen kihat a tárgyi kultúrára, elsősorban a viseletre. Az Európából érkező „second-hand” ruhabálák, és a nyugati divat viseletváltozást eredményeznek. A hat yardnyi anyag elnevezése kimbundi, melyet három részre, ún. liputára vágunk. Ebből a három különálló részből áll össze a hagyományos kongói női viselet. Az egyik anyagdarabból hosszúszoknya, a másikkól felsőrész, a harmadikból pedig többfunkciós kendő készül. Férjes asszonyok általában két liputát hordanak alul, tehát dupla szoknyát, szemérmük eltakarása végett. A harmadik két yardos anyagdarab szituációtól függően több célból használatos. A harmadik rész szolgál gyerekhordó batyuként is, melyet az asszonyok a hátukra erősítenek, de használják még lepedőként és takaróként is. A férfiak többsége napjainkban európai viseletet hord, inkább a nők ruhatárában találhatók meg a klasszikus szabású darabok és az afrikai mintájú textilekből készült ruhaneműk. A ruhatextileket mintájuktól függően jelentésekkel teli fantázianevekkel illetik:

ABC – az ABC betűit tartalmazó kendő

Eswi yo wapi? – Hol viszket neked?

Jezus Kimbundi – Jézus motívumokat tartalmazó kendő

Maria Kimbundi – Szűz Mária képét tartalmazó textil

Mbanda Zoba – Buta riválisom

Mon mari est capable! – Képes a férjem...

Pelisa Ngwasuma! – Indul a buli (az egyik sörgyár elterjedt szlogenje)

Soso – Csirke

Werrason – Egy híres kongói muzsikusz nevére utal

A politikai szereplők üzenetei, programja, arcképei a textíliákon is megjelennek. Gyakran díszleg kendőkön Joseph Kabila, a Kongói Demokratikus

Petróleumlámpát árusító kisfiú

Köz társaság államfőjének képe, alatta „együtt újjáépítjük az országot”, illetve „én Joseph Kabilára szavazok” felirattal. A propaganda célú textilek legyártatása és hordása jellemző marketingeszköz Kongóban. Egyházak, valamint non-profit és jogvédő szervezetek is készíttetnek hasonló feliratokat tartalmazó textíliákat.

A globalizáció a fogyasztási termékek terén is változást hozott. A Maggi főzőkockától az Omo mosóporon át a „Vache qui rit!” sajtókockáig az importált fogyasztási cikkek tömkelege érhető el. Sajnálatos, hogy Kongóban – feldolgozó üzemek híján – a helyben termő gyümölcsből készített üdítők importtermékként kerülnek vissza az országba. Egy jellemző kinshasai mini bódé árukészlete a következőkből áll: kis kiszerelésben Omo és Klin mosópor, tejpor, főző- és mosószappanok, cigaretta, gyufa, gyertya.

Beszerezési rendszerek

A Bikeko Kinshasa központi piaca. A bikeko lingala szó, jelentése szobor. A piac Kinshasa központjának, Gombe elnevezésű negyedében található, az impozáns Boulevard du 30 Juin sugárút végén, a központi pályaudvar mellett. A piac két részre oszlik: egyik felében fafaragványokat és ajándéktárgyakat, míg másik részében festményeket tudunk vásárolni. A piac fedett, kétsornyi, számozott fabódéból áll. Az első sorban főként ajándéktárgyak kaphatóak: malachit készítmények, sakktáblák, fából faragott dobozok, tartók, csontból, illetve fából készített ékszer, réz és elefántcsont ajándéktárgyak, valamint krokodil- és kígyóbőr pénztárcák, táskák. A második sorban fafaragványok, maszkok, botok, pipák, fétisfigurák kaphatóak. Mindazok a

profanizált szobrok, maszkok, tárgyak, amelyek egy afrikai művészetről szóló könyv Kongóról szóló fejezetében fellelhetők. A tárgyak egy jelentős része díszesebb, művesebben faragott az eredeti, „autentikus” darabnál. Jellemző a tollakkal, kivert szegecsekkel való díszítés. A tárgyak annál értékesebbek, minél régebbiek, azaz minél korosabbnak tűnnek, ezért az eladók, mint egyedülálló antikot kínálják azokat az avatlan szemű vásárlók számára. A fafaragók a módszerek széles skáláját alkalmazva másolnak és „antikolnak”, tudatosan hamisítva az eladásra szánt darabokat, egyáltalán nem törekedve technikai tökélyre az alkotói folyamat során. A másolás, kölcsönzés sohasem passzív, a közvetlen hatások, az adott társadalmi rendszer és a művész személyisége meghatározó szerepet tölt be a másolás folyamatában.

Fafaragók vidéken

„Elindultunk Matadiból, a Kongói Demokratikus Köztársaság legnagyobb kikötővárosából a 125 km-re fekvő Bomába, a portugálok egykori rabszolga-kereskedelmi központjába. Az út jó minőségű, csak elvétve találkozunk áruszállító teherautókkal, melyek tetején rendszerint emberek utaznak. Az autót út mindkét oldalán sötétbarna, a jombe törzs által lakott falvak követik egymást. A környéken élők egykoron az autótól távolabb, elszórtan éltek, később azonban közelebb települtek, hogy zöldseget, gyümölcsöt, maniókát, valamint antilophúst áruljanak az elhaladók számára.

Egy Mataditól 60 km-re fekvő, jombe faluban hosszabb időre megpihentünk. Korábban már érdeklődtem, melyik faluban vásárolhatnék „autentikus” tárgyakat, fafaragványokat. Kinzav-Mvuetébe irányítottak, ahol néhányan faszobrászattal foglalkoznak. Így jutottam el Masunguku Mulengi Bonához, aki barátságosan invitált konyhájába. Zsákokból rakta ki az asztalra portékáit: csörgőket, szobrokat, botokat. Eladónk minden darabról mondott egy-két szót: ez egy kuba szobor, ez egy teke bot, stb.”

Terepnapló, 2005. április, részlet

Masunguku Mulengi Bonától sok részletet megtudtam a tárgyak készítéséről. A konyhája melletti „szeméttelepen” szétszórtan hevertek a kongo és jombe stílusú álló fétisszobrok, szögfétisek, csörgők és egyéb fafaragványok. Bona a művészeti albumokból kimásolja azt a kongói tárgyat, amelyet el szeretne készíteni. Mivel az évek során jól megismerte a vásárlók igényeit, pontosan tudja, mely tárgyakat érdemes elkészíteni. A faanyagot a közeli erdőből szerzi be. A kivitelezéshez különböző méretű, vastagságú, funkciójú vésőket használ. Miután a kí-

Fafaragó műhely

vánt forma kész, kezdődik a tárgy mesterséges „öregitése”: több napon keresztül füstölik, szemét alá rejtik, „makasut” kennek rá (ami akár cipópaszta is lehet). A tárgy csak akkor kerül értékesítésre, ha már nagyon réginek tűnik.

Ebben a Bas-Congo megyei atelier-ben Kongó különböző vidékeiről származó művészeti stílusokat követnek. Szuku, teke, kongo, jombe tárgyak egyaránt készülnek a műhelyben. A kedvelt tárgyak közé tartoznak a csörgők és fétisszobrok, hiszen a környékbeli törzsek művészetéből a szög- és tükörfétisek a legismertebbek, melyek alkalmazása a nkiszi kultuszhoz kapcsolódik. A fétis a portugál feitico és a latin factitius szóból származik. Jelentése: ember által készített tárgy. A nkiszi az elhunyt szelleme, amelyet megfelelő eljárással „befogadnak”, és egy szoborba vagy más tárgyba „belevisznek”. A nkisziket főleg gyógyításra és betegségek elhárítására használják. Erejüket a rájuk akasztott orvosságos zacskó vagy a hason lévő és tükörrel lezárt, máskor a fejen vájt üregbe helyezett mágikus szubsztanciától kapják. A szobrokba vert szögek, nyílhegyek, kések, fémdarabok jelentéséről eltérő adataink vannak, minden valószínűség szerint a nkiszi erejének, hatékonyságának a növelésére szolgálnak. A fétisek kidolgozására aránylag kevés gondot fordítanak, legfeljebb a fej finomabb megmunkálásával törődnek. A nagy, egy méter magasságot is elérő figurák rendszerint nélkülözik a nemi jelleget, többnyire talpazaton állnak, jobb karjuk fenyegetően felemelkedik.

A teke főnöki díszbot a falufőnökség intézmé-

nyéhez kapcsolódik. A hagyományos falufőnökség intézménye mellett párhuzamosan létezik az állami közigazgatási, döntéshozói és igazságszolgáltatási rendszer. A gyakorlatban a két rendszer illetékességi körének elhatárolása problémát okoz pl. földosztás, vagy házasságkötés esetében.

A vidéki műhelyben hangszerek, illetve hangtovábbító eszközök is találhatóak: dobok és kürtök töltik be ezt a funkciót. A résdobot és a szarvkürtöt közösségi alkalmakkor a falu lakosságának összehívására használják haláleset, vagy egyéb közérdekű közlemény bejelentése esetén.

Fafaragók Kinshasában

A Bikeko piac tárgyainak egy része az előbb leírt módon, vidéki fafaragó műhelyekben készülnek, ugyanakkor jelentős mértékben megerősödött a kinshasai fafaragó ipar is. Fából faragott dobozok, csont- és faékszerek, maszkok és egyéb kézműves termékek tucatjai készülnek a fővárosi műhelyekben. Interjúimat és megfigyeléseimet Kinshasa leg-sűrűbben lakott negyedében, Masinában végeztem. A városrészt a helyiek „kínai negyednek” is nevezik, kizárólag zsúfoltsága miatt. Egy szűk utca eldugott házának kapuja mögött, a kertben folyik az alkotómunka. Hárman készítik a maszkokat, faragványokat. Az idősebb mentor csendesen, nyugodtan alakítja a tárgyakat, fel-felnézve a két fiatal munkájára, kijavítva őket, ha nem megfelelő vésővel kezdenek neki a motívum kifaragásához.

Interjúrészlet az öreg fafaragóval:

- Min dolgoznak most?

- Most egy pendé maszkot készítünk, nyugati-kasai stílusban. Ez egy ceremóniális maszk, Tshikapa régióból. Készítünk még ivópoharat, két fajtát: nyeleset és nyél nélkülit. A nyeles ivópoharat a falufőnök használta, a nyél nélküli változat pedig házassági alkalmakra készült. Készítünk még díszesen faragott szekrényt is, melyben a falufőnök ékszereit, pengéjét tartotta. A szekrényt faragott emberalakzatok tartják.”

A mesterséges antikolás és füstölés itt is jellemző, de más módon történik, mint vidéken. Egy felhevített vasdarabbal dörzsölik be aprólékosan a tárgyat, ettől lesz sötétbarna színe. A kertben egy kb. másfél méter átmérőjű antikoló-gödört ásna. A gödörbe helyezik a tárgyakat, majd szemetet tesznek rá, s az időjárás viszontagságaira bízzák a többit. Ilyen és ehhez hasonló műhelyek Kinshasa-szerre működnek. A különböző műhelyek eltérő tárgytipusok elkészítésére specializálódnak: van, ahol fétéseket és maszkokat, máshol különböző méretű ékszeres dobozokat és ládikákat készítenek. Léteznek olyan kisvállalkozások, ahol öt-hét férfi készíti nagyüzemben a henger, téglalap vagy négyzet alakú dobozkákat.

Légi beszerzés

A pendé törzs művészete rendkívül gazdag, változatos. A rítusok során megmutatkozó maszkos

karakterek száma hús fölé tehető. Három pendé stílus területet különböztetünk meg: a Kvilu bal partját, vagyis a Kvilu és Lutshima folyó közötti régiót, Katundut a Kvilu és Loange folyó között, valamint a Kasai régiót keleten, a Kvilu és a Kasai folyó között. A pendé maszkok a kongói művészet remekei közé tartoznak. A British Museum Torday-gyűjteményében található pendé maszkok száma legalább tízre tehető. Az 1925-ben gyűjtött Delhaise-kollekció kilenc különböző maszkot tartalmaz, a Delhaise feljegyzés a „bapendék táncáról” 22 különböző maszkot ír le. A tárgygyűjteményben szereplő pendé maszkok a mungonge és a kela rítusok (körülmetélést követő próbatételek) kellékei. Az esti mungonge során a fából faragott mbuya maszkok vonulnak fel, melyek a falu tipikus karaktereit személyesítik meg. A kela rítus titkosabb és szabályozottabb, mint a mungonge. Ez utóbbit ritmikus zenéje, dinamikus tánca és karakteres maszkjai miatt szórakoztató célból is megrendezik.

A Bikeko piac

A Bikeko piac a kézművesipari értékesítés központja Kinshasában. A piacra mind vidéki, mind fővárosi fafaragó műhelyekből érkeznek portékák, illetve távolabbi helyekről is légi szállítmányozással, esetleg a beszerzők által végzett gyűjtőkörutak ered-

Jaka hagyományörző táncscsoport

menyeképpen. Az árat a vásárlási aktus kontextusa, a tárgy kora, díszítettsége és mérete határozza meg. A piacon a vásárlás kötelező része az alkudozás. Az áralku végén szokás, hogy az eladó az árat megtoldja egy sör vagy kóla árával. Az alku időigényes folyamat, így ha a vevő rövidre kívánja zárni az egyezkedést, magabiztosan el kell indulnia a piac kijáratára felé. Ha az eladót érdeklí az üzlet, a vevőt úgyis követni fogja.

A helyiek a jó nő alkuszokra, vagyis azon hölgyekre, akik „ügyesen csinálják a kokakolát”, a „Mama Paulina” kifejezést használják. Ha az alku lingala nyelven kezdjük, mégpedig azzal, hogy az eladót biztatni kezdjük egy számunkra kedvező ár elfogadására (Pesa ngai talo malamul!), majdnem biztosra vehető az üzlet sikeres kimenetele. Az eladó ebből érzékeli, hogy nem „Gombe mundelével” van dolga, vagyis, hogy tisztában vagyunk a helyi szokásokkal.

Az eladói attitűdök a napszakokkal együtt változnak. A legrugalmasabb árakat este, közvetlenül a piac zárása előtt ajánlják az eladók. A munkanap vége felé az árusok szemrevételezik az aznapi forgalmat, és a nap „utolsó sanszaként” („nzombo le soir”), sokkal engedékenyebben mérlegelik az utolsó potenciális vásárló árajánlatát. Sőt, ilyenkor az árusok nemcsak rugalmasabbak, de megragadva az alkalmat rámenősek is lesznek. Többen követik, valósággal „üldözik” az estefelé kószáló lehetséges vásárlókat.

A Bikepo piac egy művészeti olvasztótégely, Kongó szinte minden művészeti régióját példázva kerülnek ide a termékek. Az északi azande gitártól a nyugati jombe fétisfiguráig sokféle portéka megtalálható. A piac árukészletét nagyban meghatározza a kereslet és a vásárlói kör (helyiek, katonai, diplomáciai szolgálatot teljesítő külföldiek, üzletemberek, civil szervezetek munkatársai, esetleg a csekély számú turista) igénye. A piacon kapható termékek között gyakran találhatunk szuku házassági ivópoharat, csokve szerencsehozó tálat, különböző fétisszobrokat, teke maszkokat, kuba itomba jósló figurákat.

A kisméretű pende babák jól példázzák a kicsinyítés folyamatát, amely a tourist art egyik jellemző hatásának tekinthető. A pende maszkos, rafia ruhába öltöztetett babák minganji és mungone maszkos karakterek. A kisméretű maszkok hű mását adják az eredetieknek, viszont funkciójukban merőben különböznek azoktól: főként kulcstartóként, díszként használják ezeket. Az azande hárfá vagy gitár a Kongó északkeleti tartományaiban élő mangbetu-azande törzs hagyományos népi hangszere. A tipikus azande női hajviselettel ábrázolt, női faragott fej a gitár vigyázója. A hangkeltő farész tetejére bőrt

feszítenek. Az azande hárfát a törzs férfi tagjai, illetve az azande vándorló muzikusok használták dalaik kíséretéhez. A piacon beszerezhető azande gitár egyúttal tipikus példa a turistáknak való termelésre, melynek egyértelmű jellemzője, hogy a hagyományos tárgyhöz képest a funkcióját veszített, piacra készített darab túldíszítetté válik.

A kézműves piacon nem beszerezhető tárgyak

A kézműves piacokon jellemzően nem beszerezhető tárgyak általában díszítések nélküli, egyszerű használati darabok (kosarak, edények, kapák, tálak, sziták), melyek alkotóit nem vezette dekoratív vagy reprezentatív célok szolgálata. A korai tudományos tárgygyűjteményekkel szembeni kritikaként fogalmazódott meg, hogy a gyűjtők gyakran a rituális és vallási élethez kapcsolódó tárgyak gyűjtésére koncentráltak. A Magyar Néprajzi Múzeum Bornemissza Pál által gyűjtött kelet-afrikai tárgyanagának tudományos értékét és jelentőségét növeli, hogy a gyűjtő munkája során a mindennapi eszközöknek ugyanolyan fontosságot tulajdonított, mint a „rituális tárgyaknak”. A Kongó-kutató Torday Emil is arra törekedett 20. század eleji tárgygyűjtései alkalmával, hogy gyűjteményei a mindennapi élet különböző tevékenységeit érintsék: több ezer tételt számláló gyűjteményében rengeteg használati tárgy található, többek között kanalakat, ivópoharakat, fésűket, tukula festéktartó dobozokat, stb.

A Kongói Demokratikus Köztársaságban elterjedt használati tárgyak közül kiemelném a székeket és háttámaszokat. Ezek a társadalom minden tagja számára elérhetőek voltak. Megkülönböztethetünk ugyanakkor olyan üldalkalmatosságokat, amelyek hatalmi szimbólumokkal bírtak, illetve használatuk társadalmi státuszhoz volt kötött. Itt érdemes megemlíteni az úgyszintén egyszerű használati tárgynak számító, mégis antropológiai értelemben rendkívül „beszédes” hátikosarakat. Kinshasától 70 km-re, a tekék lakta Matonge faluban sikerült beszereznem egy, helyi nevén mujendének nevezett, Bas-Congo megyéből származó darabot. Formáját tekintve minden kétséget kizárólag nagy hasonlóságot mutat az Atlanti-óceán partvidékén élő törzsek sófinomító és -tároló kosaraihoz.

A 2006-os lukambai tárgysorozat begyűjtése számos módszertani tanulással szolgált számomra. Egyrészt a gyűjtés, a vásárlás, az ajándékozás kontextusa sokat elárult a helyiek hozzám való viszonyulásáról. Másrészt a tárgyfelvételi ív egyszerű kérdései kapcsán az információk egy sor, egyéb jellegetű kulturális aspektusra is rávilágítottak. A fejtetőn hordott kosár gyűjtése kapcsán például szóba került a bunda törzs időszámítási rendszere, a nzaza is.

A művészet kultúrán belüli szerepének meghatározása miatt is fontos a kézműves piacokon nem fellelhető tárgyak tanulmányozása. Egy effajta összevetés tanulságos lehet a piacra készült, funkcióvesztett, illetve a funkcionális használati tárgyak különbségeinek megfigyelésére. Továbbá ismereteket szerezhetünk arról az értékelési-rendszerről, mely megmutatja, mi tartozik a piacon árult „kelendő”, „tetszetős”, ajándéktárgyak kategóriájába, és mi nem.

A változó afrikai művészet és tárgyi kultúra jócskán tartogat még megismerni valót a kutatók számára, főképp, ami a populáris, vagy modern művészetek kibontakozását jelenti, mely folyamat ugyan már tart, de még nem teljesedett ki igazán.

Jegyzet

- 1 A kérdőívben a következő kérdéseket tettem fel: tárgy cikkszám, tárgy megnevezése, tárgy helyi neve (nyelv), gyűjtés helye, eladó, származási hely/készítő, készítés módja, készítés ideje, anyag, funkció, dokumentáció, ár, gyűjtés ideje, módja, gyűjtő.

Felhasznált irodalom

- Boglár Lajos: Etno-esztétika bevezetés in A tükör két oldala. Nyitott Könyvműhely Kiadó. Budapest, 2005.
- Boglár Lajos: A túlélés mechanizmusaihoz: Adaptív értékek in Szimbiózis. 1992/1
- Bols, Dr. A.: Initiation a la sociologie africaine. B.E.C., Kinshasa, 1970.
- Clearhout, G. H.: The concept of Primitive Applied to Art. Current Anthropology. Vol. 6. No. 4. October, 1965. pp. 432-438
- Csillag Gábor: „Nálunk sincs úgy...” Geertz, Harris és a művészet-antropológia kontextusa in Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára. MTA Politikai Tudományok Intézete Könyv Kiadó Kft. Budapest, 2004
- Devisch, R.: Parody in matricentered christian healing communes of the sacred spirit in Kinshasa. Centre for Africa Research, Katholieke Universiteit Leuven
- Devisch, R.: Treating the affect by remodelling the body in a Yaka healing culture. Lambek, M and Strathern: Bodies and persons item 66. (127-157)
- Graburn: Ethnic and tourist arts. University of California Press, London, 1976.
- Hasselberger, Herta: Method of studying ethnological art. Current Anthropology. Vol. 2. No. 4. October, 1961.
- E. Herold: The Art of Africa, tribal masks. Artia, London, 1967
- J. Hála, G. Vargyas: Occasional papers in anthropology 4. H. von Bandal, a Hungarian geologist in Western New-Guinea
- Kazadi Tole: Objects and people. Relationships and transformations in the culture of the Bambala in African Material Culture. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis. 1996
- Laman, Karl: The Kongo 1-III. Petterson-Almqvist- Wiksell- Ohlssons, Stockholm, Uppsala. 1953-1962
- Lawal, Babatunde: Art, Gender, and Social Harmony in an African

Yombe szögfétis

- Culture. University of Washington Press. 1996.
- Lengolo Guyigisa. Mukanda, l'école traditionnelle pende. CEEBA. Paris
- Mack, John: Emil Torday and the art of the Congo 1900-1909. University of Washington, 1991
- Frans M. Olbrechts: In search of Art in Africa. Antwerp Ethnographic Museum, 2001
- Olu Oguibe, Okwui Enwezor: Reading the Contemporary. African Art from Theory to the Marketplace. Institute of International Visual Arts, 1999
- Régi Tamás: Észak-kenyai nomadizmus a 21. században. Paló példája. Tabula 2005. 8:1
- De Sousberghe, L. Les danses rituelles mungonge et kela des ba-Pende (Congo-Belge). Bruxelles, 1956. Acad. Roy. Science Coloniale. N.S. IX.,1 (Ethnographie)
- De Sousberghe, L. De la signification de quelques masques pende shave des shona et mbuya des pende. Zaire, 1960, XIV, 5-6. 505/531
- Steiner, Christopher B: African art in transit. Cambridge University Press, 1994
- Strother, Zoe in African Arts. 1995. Vol. XXVIII/2
- Sárkány Mihály: A közösségek közötti csere. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1998
- Szilágyi Miklós: Bevezetés a néprajzi muzeológiába. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2003
- Vidacs Bea: Descriptive Catalogues of East African Objects collected and written by Baron Paul Bornemissza in 1902-1903. Néprajzi Értesítő. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1980.
- Zvernemann, Jürgen: Culture History and African Anthropology. A century of research in Germany and Austria. Uppsala Studies in Cultural Anthropology 6. Uppsala, 1983.

Tárgykatalógus

Muyende, Matonge

Csokve varázstál, Bikeko piac

Szita

Teke maszk, Bikeko piac

Seprü

Pende maszk

Azande bárfa, Bikeko piac

Tál

Főnöki fejdísz

Minganji maszk

Rongylabda

Csörgő, grelot

Pende babák

Kabila textil

Csörgő, Tshaku-tshaku

Lábas

Tundu maszok

Kürt

Bódé árúészlete